

nie głąb z tym. Nowym elementem kultury wschodniej wykazuje się także z bogactwem kultur neolitycznych w krajach bałtyckich (Litwa, Łotwa), góbrów i inne koncentrujące kamionki. To neolityczne oddziaływanie w III trypilita p.n.e. nie mogły być kultury grobów jarowich, gdzie obywatel wystąpił w kształtach struktury kamionki.

Za najważniejszy uważa też autor poglądy o powiązaniach północno-wschodnio-wschodnich z Grecją, Turcją i w takich warunkach wypowiadał m. in. M. Gimbutas i F. Schachermayer m. 196. Młodszy twierdzi, że kultura wschodnia była niejednorodną pochodząca. Uważa on, że w czasie od okresu wczesnobrązowego II do okresu środkowobronzowego nie zachodziły związki z północnych wybrzeży Morza Czarnego, a tylko słaby wpływ zwanego II występował w Grecji i w innych krajach.

Z powyższymi rozważaniami wiąże się problem indoeuropejski, do którego Młodszy odwołuje się w ostatnim rozdziale artykułu. Chodzi o to, jakimi drogami uważa, że indoeuropejski odprawy sięgają kultury indoeuropejskiej. Jednak, uważa Młodszy, że do tej chwili nie ma żadnych dowodów na Europie środkowej i na Bałkanach. Autor wyraża również, że północno-wschodnia kultura Europejskiej i północno-wschodniej były niejednorodną pochodząca. Na dowód przytacza dwa antropologiczne S. Schachermayer, w czasie których były kultury wschodnie uważa, że wykazały powiązanie z indoeuropejskimi wschodnimi etapami, w dodatku twierdzi, że indoeuropejskie oddziaływanie na przykładzie „czarnych” z kłosem okresu kamionki m. 196. Jeśli natomiast chodzi o Europę wschodnią, to Młodszy twierdzi, że zachodził ten proces stał się w czasie od wczesnych faz kultury grobów z odległym, poprzez kultury indoeuropejski od jej ostatniego powiązania z Kimerami i Scythami. Według Młodego rozwój kultur indoeuropejskich dokonywał się etapowo, bez względu na jego powiązanie z innymi kulturami wschodnimi, które nie były reprezentowane przez kultury pochodzi indoeuropejskiej i kultury grobów z odległym. Nowym elementem jest to, że autor uważa, że indoeuropejskie oddziaływanie, głównie z północno-wschodniej, nie było w rzeczywistości w czasie ostatniego powiązania indoeuropejskich, były bardzo wielkie i dokonywały dokonywały wpływów. I tak w III trypilita wystąpił on z północno-wschodniej (od Młodego), a przede wszystkim widać to na przykładzie odprawy na przykład w III trypilita p.n.e., a tym samym widać.

Wskazując, należy również, że artykuł zawiera wiele innych uwag i spostrzeżeń m. in. na temat wczesnego rozwoju kultur wschodniej Europejskiej. Na to jednak jedną dużą wadę jest indoeuropejski, gdyż uważa, że odprawy indoeuropejskie w północno-wschodniej Europie. Jednak, jak wyżej powiedziano, uważa on, że odprawy, że indoeuropejskie oddziaływanie się dokonywało się przede wszystkim drogą wschodnią.

Eugeniusz Krawiec

ARCHAEOLOGICAL RESEARCH IN SLOVAKIA, Nitra 1981, ss. 204 + 68 ryc.

W sąsiadujących z Polską krajach, zwłaszcza w Czechosłowacji i w NRD¹, weszło już w zwyczaj, który niestety nie został podjęty w Polsce, iż z okazji międzynarodowych kongresów archeologicznych przygotowywane są opracowania, podsumowujące całokształt dorobku danego kraju (lub jego części) w zakresie badań

¹ Zob. np. 25 Jahre archäologische Forschungen der Deutschen Demokratischen Republik. Zum IX. Internationalen Kongress der UNION Internationale des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques, „Ausgrabungen und Funde”, R. 21: 1976, z. 1-4, s. 1-206.

nad archeologią pra- i wczesnodziejową lub też prezentujące najnowsze odkrycia i dokonujące przy tej okazji ich charakterystyki.

Omawiane tu wydawnictwo przygotowano w całości w języku angielskim z okazji 10 Międzynarodowego Kongresu Nauk Pra- i Protohistorycznych, który odbył się w Meksyku w dniach od 19 do 24 października 1981 r. Dokonano w nim syntetycznego, lecz siłą rzeczy skrótowego ujęcia całokształtu problematyki archeologicznej na terenie Słowacji, od paleolitu po średniowiecze, przedstawionej w postaci odrębnych opracowań.

Oprócz wstępu wprowadzającego, napisanego przez B. Chropovskiego (s. 5-9), znajdujemy w nim następujące rozdziały: paleolit i mezolit — J. Bárta i L. Bánész (s. 11-29); neolit i eneolit — J. Pavúk i S. Šiška (s. 31-59); epoka brązu — V. Furmáněk (s. 61-83); okres halsztacki — P. Romsauer (s. 85-96); okres lateński — K. Pieta (s. 97-112); okres rzymski i wędrowek ludów — T. Kolník (s. 113-131); okres przedwielkomorawski — Z. Čilinská (s. 133-149); okres wielkomorawski — D. Bialeková (s. 151-167); okres postwielkomorawski i średniowiecze — A. Ruttkay (s. 169-190). Całość kończy ustęp, poświęcony wynikom badań przyrodniczych i technicznych dla celów archeologicznych, przygotowany przez C. Ambrosa, E. Hajnalovą, J. Jakaba i J. Tirpáka (s. 191-198). Załączono też (s. 199-203) zestawienie publikacji Instytutu Archeologii (AU SAV) w Nitrze.

Otrzymujemy więc, obok niedawno opublikowanej syntezy pradziejów Czech², kolejne dla Czechosłowacji opracowanie, nie tak wyczerpujące, jak poprzednie, prezentujące jednak przekrojowo problematykę pra- i wczesnych dziejów Słowacji. Dla badaczy polskich wydawnictwo to jest tym bardziej ważne, iż kraina ta poprzez Karpaty Zachodnie graniczy na dużej długości z terenami w dorzeczu górnej Wisły i Sanu.

Przedstawiona w nim problematyka jest oczywiście znana licznym badaczom naszego kraju, rozpatrującym rozwój ziem polskich w kontekście oddziaływań południowych. Nie znajdują oni w nim wyczerpujących informacji; natomiast opracowanie to prezentuje aktualny stan wiedzy o najdawniejszych dziejach Słowacji, również zwracając uwagę na kontrowersyjność szeregu poglądów. Uzyskujemy tym samym ujęcie całościowe wspomnianej problematyki, różniące się znacznie w stosunku do starszych opracowań pradziejów tej części Czechosłowacji³, co zresztą wynika z wielkiego kroku naprzód, jaki prahistoria tego kraju uczyniła zwłaszcza w ostatnich 25 latach.

Kilka słów o formie ujęcia poszczególnych rozdziałów omawianej tu publikacji. Prócz tekstu, zawierającego ogólny zarys problematyki (w tym przegląd poglądów poszczególnych badaczy), obiektów osadniczych i materiału zabytkowego, dołączono również tablice z wyborem podstawowych form ceramiki, narzędzi, broni i ozdób, tabele chronologiczne do każdego z wydzielonych okresów z podziałem Słowacji na strefy zachodnią, środkową (z wyróżnieniem części północnej i południowej) oraz wschodnią; prezentują one również wyróżniające się kultury i ich fazy rozwojowe oraz niektóre horyzonty znalezisk. Niemal każde opracowanie zawiera mapy punktowe z podziałem na poszczególne kultury i grupy (wyjątek stanowi rozdział pióra V. Furmáněka). Dołączono do nich wreszcie obszerne zestawienie podstawowej literatury przedmiotu, składającej się w zdecydowanej większości z prac badaczy słowackich. Z pięciu cytowanych tam prac autorów polskich (głównie posiadających charakter syntetyczny) ani jedna niestety nie dotyczy epoki brązu i wczesnej epoki żelaza, mimo że liczne zjawiska z terenu południowej Polski wykazują ścisłą za-

¹ *Pravěké dějiny Čech* (pod red. R. Pleinera i A. Rybovej), Praha 1978, ss. 871 + 10 map.

² Zob. J. Eisner, *Slovenské v pravěku*, Bratislava 1933; *Slovenské dejiny, část I: Slovensko v pravěku*, Bratislava 1947.

leżność od procesów zachodzących na terenie Słowacji, a niektóre wymagają rozpatrywania wręcz w obrębie obu regionów jako integralnej całości. Nie muszę tu chyba przypominać roli kilku przełęczy przechodzących poprzez Karpaty Zachodnie: Przełęczy Jabłonkowskiej, dogodnego przejścia z doliny Orawy poprzez Beskid Wysoki zwłaszcza w dolinę Dunajca oraz bardziej ku wschodowi położonych Przełęczy Tylickiej, a zwłaszcza Dukielskiej, łączących wschodnie regiony Słowacji z dolinami Białej i Jasiołki. Niedoceniając ich roli (podobnie zresztą jak i znaczenia Przełęczy Użockiej na wschodzie) spowodowało jednostronne niestety spojrzenie autorów na rozwój poszczególnych stref Słowacji w kontekście wydarzeń w obrębie Kotliny Karpackiej (w tym zwłaszcza Siedmiogrodu), a także w dorzeczu górnego Dniestru i Prutu, nie uwzględniające miejsca Słowacji jako terenu pośredniczącego w przekazywaniu szeregu elementów kulturowych głównie, co nas szczególnie interesuje, ku terenom położonym na północ od Karpat Zachodnich. Bez tego poznanie charakteru zwłaszcza grupy tarnobrzeskiej kultury łużyckiej w dorzeczu Sanu, jest poważnie utrudnione, m. in. z uwagi na wciąż niedostateczne uwzględnianie w jej rozwoju elementów tzw. trackich.

Swoje uwagi, dotyczące przede wszystkim wspomnianej wyżej roli Słowacji dla ziemi w dorzeczu górnej Wisły i Sanu, chciałbym ograniczyć do dwu rozdziałów, z których jeden poświęcony jest epoce brązu, drugi — wczesnej epoce żelaza. Zacząć je należy od fazy przejścia od eneolitu do wczesnej epoki brązu (BA₁), to jest lat około 2000-1900 p.n.e. Porównując dwie tabele chronologiczne, zamieszczone w tych rozdziałach (s. 33 i 63), nietrudno nie zauważyć, że na pierwszej z nich w ogóle nie umieszczono kultury Chłopice-Veselé, zajmującej południowo-wschodnią część Polski oraz znaczne połacie Słowacji⁴, natomiast na drugiej — zaznaczono tylko jej schyłkową fazę, zatracając w ten sposób początki jej istnienia. Jest to faktycznie jedyna kultura, obejmująca od schyłku eneolitu swym zasięgiem rozległe obszary po obu stronach Karpat Zachodnich. Z momentem jej zaniku następuje wyraźne rozdzielenie procesu rozwojowego rejonów, leżących na północ i południe od pasma tych gór, spowodowane wejściem w strefę odmiennych powiązań kulturowych, a zwłaszcza demograficznych (w tym i etnicznych). Karpaty Zachodnie nie stały się jednak barierą dzielącą, jak to mylnie postulowałam na innym miejscu, czego wyraźnym potwierdzeniem są niżej omówione zjawiska kulturowo-osadnicze.

Na marginesie problematyki, odnoszącej się do wczesnych faz epoki brązu, zastanawiać musi niewykorzystanie syntetycznego opracowania J. Machnika⁵, który wiele miejsca poświęcił roli Słowacji dla wyjaśnienia rozwoju kulturowego strefy południowopolskiej. Przy okazji przypomnę, iż do swej pracy wspomniany badacz⁶ załączył tabelę chronologiczną, stanowiącą ważne uzupełnienie tabeli, publikowanej w rozdziale pióra V. Furmánka w omawianym wydawnictwie (s. 63, ryc. 1). Skoro zaś mowa o tej ostatniej, trzeba zadać również pytanie, dlaczego autor nie uwzględnił w niej dokładniejszych datowań latami bezwzględnymi poszczególnych okresów i podokresów od BA₁ do schyłku HaB₃, umieszczając tylko krańcowe daty: 1900 — początki epoki brązu, 1200 — przełom BD i HaA oraz 700 p.n.e. — przełom HaB i C.

⁴ J. Machnik, *Wczesny okres epoki brązu*, [w:] *Prahistoria ziem polskich*, t. III, Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk 1978, s. 30 ryc. 12.

⁵ J. Machnik, *Frühbronzezeit Polens. Übersicht über die Kulturen und Kulturgruppen*, Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk 1977.

⁶ Machnik, *Frühbronzezeit...*, s. 182, ryc. 27. W formie zmodyfikowanej, z uwzględnieniem i innych zjawisk, zob. też Z. Bukowski, *Vorlausitzer- und Trzciniec Zeitabschnitt nördlich der Karpaten und Sudeten*, „Slovenská archeológia”, t. 29: 1981, nr 1, s. 29 — tabela I.

Nie mogę się dalej zgodzić z przypuszczeniem V. Furmánka, że za podstawę podziału chronologicznego w odniesieniu do kultury łużyckiej na terenie Słowacji może służyć zmodyfikowany system Kostrzewskiego (z podziałem epoki brązu na pięć okresów), nie zaś powszechnie wykorzystywany już w literaturze, zresztą nie tylko polskiej, system Reinecke — Müller-Karpe'go. Konieczność jego zastosowania dla całej południowej i zachodniej Polski postulowałem już w opracowaniu, które poświęcone było m. in. całemu obszarowi po obu stronach Karpat Zachodnich w epoce brązu i we wczesnej epoce żelaza⁷. Wystarczy wreszcie przejrzeć inne najnowsze prace polskich badaczy, dotyczące zwłaszcza epoki brązu (pojmowanej w sposób tradycyjny, tzn. z włączeniem okresów HaA i B), by zorientować się, iż naddunajski system znalazł już w nich pełne obywatelstwo, jakkolwiek w szczególności wymaga jeszcze znacznych modyfikacji, z czego prahistorycy polscy zdają sobie w pełni sprawę⁸.

W odniesieniu zaś do Słowacji sprawa jest o tyle bardziej skomplikowana, iż system taki wymaga dołączenia do periodyzacji epoki brązu (w tym i okresów HaA i B) opracowanej dla Rumunii (zwłaszcza zaś terenu Siedmiogrodu) oraz Wielkiej Niziny Węgierskiej.

Dla problematyki obcych oddziaływań w obrębie strefy południowopolskiej istotne jest stwierdzenie V. Furmánka (s. 68 n.), iż w kompleksie kulturowym Věteřov-Böheimkirchen-Mad'arovec na terenie południowo-zachodniej Słowacji charakterystyczna była tylko trzecia z wymienionych grup kulturowych, oddziaływająca wyraźnie w kierunku północnym. Trzy jej fazy rozwojowe — unietycko-madziarowska, klasyczna oraz późnomadziarowska — przypadają na okres od BA₂ do początków BB, tj. do momentu wykształcenia się lokalnych ugrupowań kulturowych o charakterze „mogiłowym”. W fakcie wydzielenia dla Słowacji tylko kultury madziarowskiej, znajdują potwierdzenie wysuniętego przeze mnie przypuszczenia, iż na terenie Śląska i Wielkopolski liczyć się należy z oddziaływaniami tylko wietrzowskimi, natomiast jeśli chodzi o Małopolskę (głównie rejon źródeł Wisły i jej początkowego biegu) — wyłącznie z madziarowskimi⁹, nie zaś określenia ich w obu przypadkach wspólnym mianem „madziarowsko-wietrzowskie”, które nie oddaje istotnego stanu rzeczy.

Równoległe z poprzednio wymienioną, na terenie południowej i wschodniej Słowacji rozwijała się kultura Otomani, dla której V. Furmánek (s. 63 — tabela i s. 70 nn.) przyjmuje stosunkowo krótki okres istnienia — od BA₂ do BB₂. Nie uwzględniono więc zespołów o charakterze wyraźnie przeżytkowym, choć z kolei zaznaczone przeze mnie¹⁰ ich występowanie aż do BD/HaA wydaje się zbyt długie i nie odpowiadające rzeczywistemu obrazowi stosunków kulturowo-osadniczych Słowacji w tym czasie. Przypomnę, że Karpaty Zachodnie dla ugrupowania zachodnio-trzcinieckiego stanowiły wyraźną barierę w jego infiltracji ku południowi, a osadnictwo jego nie weszło praktycznie nawet w obręb Podkarpacia; natomiast samo podlegało silnym oddziaływaniami południowym, związanym z coraz wyraźniej rysującym się pośrednictwem ludności tej kultury w dalekosiężnych kontaktach han-

⁷ Zob. Z. Bukowski, *Studia nad południowym i południowo-wschodnim pograniczem kultury łużyckiej*, Wrocław—Warszawa—Kraków 1969, *passim* m. in. zaś załączoną do niej tabelę 2 oraz przekrojowe mapy chronologiczne.

⁸ Np. *Prahistoria ziem polskich*, Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk, t. III, 1978 i t. IV, 1979; też M. Gedl, *Studia nad periodyzacją kultury łużyckiej w południowej części Śląska*, „Archeologia Polski”, t. 25: 1980, z. 1, s. 79 nn. i s. 121 — tabela synchronizacyjna.

⁹ Z. Bukowski, *W sprawie genezy podziału strefowego ziem polskich w epoce brązu*, [w:] *Zróźnicowanie wewnętrzne kultury łużyckiej*, Kraków 1980, s. 61.

¹⁰ Bukowski, *Vorlausitzer...*, s. 29 — tabela.

dłowych z bursztynonośnymi wybrzeżami południowo-wschodniego Bałtyku. Towarzyszyła temu również wyraźna infiltracja ludności zwłaszcza kultury Otomani, uchwytna na terenie Podkarpacia. Przypomnę nie tylko o fakcie występowania w inwentarzu kultury zachodniotrzcinieckiej form ceramicznych, typowych dla kultury Otomani¹¹, lecz też o stwierdzeniu obecności zespołów o charakterze wyraźnie „otomańskim”, m. in. w osiedlu w Maszkowicach, woj. Nowy Sącz¹², co sugerowałoby powstanie tam być może obcej faktorii handlowej; w obrębie wspomnianej osady zespoły te wykazują uderzającą odrębność.

Przyjmuje się, iż wspomniane oddziaływania przypadały na klasyczną fazę (tzw. Füzesabony), datowaną w ramach BA₃ lub na początek BB, tj. na okres największego rozkwitu kultury Otomani i fazę wzmożonego udziału jej ludności w dalekosiężnych kontaktach handlowych. Wzmiankowane wyżej osiedle istniało zapewne w okresie wykształcenia się m. in. na Spiszu osadniczego skupiska „otomańskiego” znacznych rozmiarów; zapewne na ten czas datować należy infiltrację ludności tej kultury ze wschodniej lub południowej Słowacji poprzez Karpaty na Podkarpacie¹³.

W omawianym rozdziale pominięto niemal zupełnie szczególnie ważne znaczenie metalurgii we wschodniej części Kotliny Karpackiej, zwłaszcza zaś znalezisk związanych z tzw. horyzontem skarbów typu Koszider (BB₁₋₄). Jest to o tyle zastanawiające, iż właśnie V. Furmánek problematyce tej poświęcił niedawno wiele uwagi¹⁴. Skarby i luźne znaleziska przedmiotów metalowych, należące zwłaszcza do tej grupy, a ujawnione na obszarach na północ od Karpat, stanowią ważne źródło dla poznania stosunków wymiennych w obrębie wschodniej części Kotliny Karpackiej, m. in. z terenami położonymi na północ, w których ludność dużej części Słowacji odgrywała wówczas niepoślednią rolę.

Kolejna kwestia dotyczy genezy i wczesnej fazy kultur, uznawanych tradycyjnie za związane z kształtującym się kręgiem kultur pół popielnicowych: pilińskiej, a przede wszystkim łużyckiej, głównie zaś datowania zaznaczających się faz ich procesu rozwojowego. Kultura pilińska, pierwsza na tym obszarze o charakterze „popielnicowym”, której okres trwania przypadał między BB a HaA₂, oddziaływała na teren południowo-wschodniej Polski raczej w słabym stopniu; oddziaływania te są uchwytnie głównie w zespołach grupy tarnobrzesckiej, sporadycznie występując też w obrębie Podkarpacia (np. ceramika typu „pilińskiego” ze wspomnianej osady w Maszkowicach). Być może jednak tak rysujący się obraz jest odbiciem stanu badań, nie zaś faktycznej sytuacji, panującej wówczas na tym terenie.

Początki kultury łużyckiej na Słowacji, głównie w jej zachodnich i północnych regionach, datuje się na BB₂ (BC₁). Związane są one z procesem przekształcania się dotychczasowej kultury „mogiłowej” tej samej ludności miejscowej w kulturę, charakterystyczną dla nowopowstającej kultury łużyckiej, jednakże bez wyraźniejszego etapu pośredniego, tzw. przedłużyckiego, z jakim mamy do czynienia

¹¹ M. Cabalska, *Związki między kulturą Otomani a kulturą trzciniecką*, „Archeologia Polski”, t. 24: 1979, z. 1, s. 53 n.

¹² M. Cabalska, *Die Problematik der ältesten mit Buckelornamenten verzierten Keramik aus dem Gebiete Kleinpolens, unter Berücksichtigung des Materials aus Maszkowice, Kreis Nowy Sącz*, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Archeologiczne, zesz. 18, Kraków 1974, s. 57 n.

¹³ J. Vladár, *Osteuropäische und mediterrane Einflüsse im Gebiet der Slowakei während der Bronzezeit*, „Slovenská archeológia”, t. 21: 1973, nr 2, s. 335.

¹⁴ V. Furmánek, *Periodizace střední a mladší doby bronzové severní Karpatské kotliny*, „Archeologické rozhledy”, R. 29: 1977, nr 5, s. 554 nn. oraz 557 ryc. 1 — tabela chronologiczna.

na Morawach oraz na Śląsku. Datowanie przez mnie tego zdarzenia na wczesną fazę BC, tj. na lata około 1450-1400 p.n.e.¹⁵, nie było przez dłuższy czas podtrzymane w polskiej literaturze przedmiotu; początki tej kultury na obszarach w dorzeczu Odry i Warty oraz źródeł Wisły, datowano na III okres epoki brązu wg schematu Montelius—Kostrzewski, lub na BD, czyli na lata około 1300 p.n.e. wg schematu naddunajskiego. Dopiero w nowszych opracowaniach fazę tę umieszcza się na przełomie BB i BC¹⁶.

W świetle aktualnego stanu badań nie ulega wątpliwości, że wspomniane przekształcenie się oblicza kulturowego z „mogiłowego” na „wczesnołużyckie”, które miało miejsce w ramach tego samego osadnictwa, rozpoczęło się najpierw na obszarach południowych, w tym w zachodniej i północnej Słowacji, a także na północnych Morawach, obejmując jednak szybko rozległy obszar w dorzeczu górnej Łaby, Odry, Warty i górnej Wisły. Tak więc wykształcenie się kultury lużyckiej w wymienionych regionach Słowacji traktować należy jako jeden z fragmentów wielkiego, tego samego procesu, który na obszarze środkowej Europy doprowadził najpierw do powstania kultury lużyckiej jeszcze przed wykształceniem się tam regionalnych ugrupowań kultur pól popielnicowych nad środkowym Dunajem oraz w zachodnich Czechach. W tym elemencie genetycznym upatruję odmienną kulturę lużycką od innych kultur kręgu „popielnicowego”, zwłaszcza sąsiadującego z nią zespołu środkowodunajskiego (jego ugrupowań regionalnych Velatice Baierdorf i Čaka).

Również i przy tej okazji wymaga podkreślenia ważna rola wschodniokarpaccich ośrodków metalurgicznych, w tym zwłaszcza związanych z kulturą pilińską. Mam tu na myśli grupę zabytków brązowych, zaliczanych do horyzontu skarbów typu Rimavská Sobota, przypadających na przełom BC i BD. Znaleźiska te coraz liczniej ujawniane są w międzyrzeczu Warty i Bugu we wczesnych zespołach kultury lużyckiej¹⁷. Przy okazji zwrócić należy uwagę na przypuszczenia słowackich badaczy o eksploatacji złóż rud miedzi w epoce brązu w Rudawach Słowackich.

Ostatnia wreszcie kwestia związana jest ze schyłkowymi fazami epoki brązu. Dotyczy ona roli kultury Gáva, stanowiącej jeden z elementów składowych dużego ugrupowania Gáva-Holihrapy, obejmującego ogólnie górne i środkowe dorzecze Dniestru oraz Prutu, na terenie Słowacji zaś — jej wschodnie połacie (s. 78 n.). Początki tej kultury sięgają jeszcze BD, natomiast faza schyłkowa przypadała na koniec HaB (s. 63 ryc. 1 — tabela), a nie wykluczone, że w obrębie Karpat Wschodnich i w rejonach źródeł Dniestru zespoły z nią związane przeżywały się jeszcze poprzez HaC. Przyjmuje się, iż chodzi tu o kształtujące się północne ugrupowanie o charakterze prototrackim. Na obszarze w dorzeczu Sanu, a zwłaszcza górnej Wisły, oddziaływania zespołu Gáva-Holihrapy znalazły wyraźne odbicie przede wszystkim w znaleziskach z okolic Krakowa (Nowa Huta-Pleszów i inne)¹⁸.

Dotychczasowy stan badań wymienionego zespołu (daleki zresztą od wyjaśnienia wielu istotnych kwestii z nim związanych), wskazuje na obecność skupiska osadniczego w północno-wschodniej Słowacji (dorzecza Topli, Ondavy, Latoricy). Prawdopodobnie z tego rejonu liczyć się należy z infiltracją ludności poprzez polskie przełęcze karpaccie. Chciałbym przy tej okazji wskazać na zaznaczający

¹⁵ Bukowski, *Studia...*, zwłaszcza mapa 1.

¹⁶ Zob. np. Gedl, *Studia...*, s. 85 n. i 121 — tabela.

¹⁷ Zob. też Z. Bukowski, *W sprawie wczesnych faz epoki brązu w południowej strefie Polski*, „Archeologia Polski”, t. 25: 1980, z. 2, s. 302 nn. i 320/321 — tabela porównawcza.

¹⁸ M. Bazielić, *Elementy kultury Gava z osady kultury lużyckiej w Nowej Hucie-Pleszowie*, stan. 17, „Archeologia Polski”, t. 23: 1978, z. 2, s. 309 nn. oraz 349 ryc. 27 — mapa.

się podział wpływów: znaleziska ściśle typu Gáva występują, jak dotąd, wyłącznie w rejonie Krakowa; natomiast ujawnione w dorzeczu Sanu wykazują obecność elementów (zwłaszcza form ceramicznych), głównie typu Holihradu, zapewne z dorzecza górnego Dniestru. Te ostatnie dostrzegalne są również w zespołach grupy wysokiej. Omawiane oddziaływania ogólnie mieszczą się w ramach okresu HaB, głównie w jego wczesnej i środkowej fazie. Dotychczasowe znaleziska ze strefy położonej na północ od Karpat Zachodnich zdają się natomiast nie potwierdzać przypuszczeń, by tego rodzaju wpływy rozpoczynały się już w HaA.

Do rozdziału opracowanego przez V. Furmanka załączona jest mapa znalezisk z epoki brązu na terenie Słowacji (s. 65 ryc. 2), niestety bez ich podziału kulturowego i rozróżnienia chronologicznego, co znacznie utrudnia korzystanie z niej. Pod tym więc względem odbiega ona od innych map w tym tomie. Podziału takiego dokonano natomiast w kolejnym, omówionym niżej rozdziale, dotyczącym okresu halsztackiego, a przygotowanym przez P. Romsauera (s. 85-96). Na mapie zamieszczonej w tym opracowaniu (s. 87 ryc. 2) autor dokonuje wyraźnego rozróżnienia pomiędzy czterema istniejącymi tam wówczas ugrupowaniami kulturowymi, trwającymi praktycznie do objęcia przez osadnictwo o charakterze celtyckim poszczególnych regionów Słowacji między latami 400 a 300 p.n.e.

Sytuacja kulturowo-osadnicza okresu halsztackiego jest na omawianym obszarze bardziej skomplikowana, niżby to wynikało z toku wykładu P. Romsauera; przypomnę, że w swoim czasie prezentował ją M. Dušek¹⁹. Mam na myśli wyraźnie wyróżniające się wówczas w Słowacji cztery strefy, związane z odmiennym substratem etnicznym. Od północy i północnego zachodu występuje osadnictwo fazy platenickiej kultury łużyckiej (co do etnicznej przynależności którego nie mam dostatecznych podstaw wypowiedzania się), w tym wyróżniająca się w dorzeczu górnego Wagu oraz Orawy grupa orawska o wyraźnie regionalnym charakterze. Strefę południowo-zachodnią zajmuje kultura kalenderberska o charakterze bez wątpienia iliryskim. Jest ona szczególnie ważna dla ziem w dorzeczu Odry i Warty z uwagi na jej ścisłą łączność ze wschodnioalpejskim kręgiem kulturowym i wyraźne pośrednictwo (w ramach tzw. szlaku bursztynowego) w przekazywaniu zdobyczy kulturowych, technologicznych (m. in. obróbki i produkcji żelaza), a zapewne społeczno-organizacyjnych i z zakresu kultu, w obręb ziem zachodniej strefy Polski, praktycznie przez cały okres halsztacki, choć nasilenie ich obserwujemy przede wszystkim w HaC i HaD₁. Pogranicze południowe zajmują zespoły związane z tzw. grupą Vekerzug, wschodnią Słowację zaś — kultura kusztanowicka, występująca też w obrębie Ukrainy Zakarpackiej.

Trzy z ostatnio wymienionych znalazły się tu od HaD w wyraźnej orbicie tzw. scytyjskich oddziaływań kulturowych i demograficznych, którymi P. Romsauer zajął się w omawianym opracowaniu w minimalnym zakresie. Oczywiście przyjęć można wybór jednego z dwu odmiennych punktów widzenia na charakter i znaczenie elementów scytyjskich na tym obszarze i szkoda, że autor ten nie ustosunkował się do nich.

Pierwszy z nich jest konsekwentnie prezentowany zwłaszcza przez M. Duška²¹, który w przedstawicielach kultury kusztanowickiej oraz grupy Vekerzug upatruje tylko ugrupowania północnotrackie z przyjętymi przez nie elementami kultury materialnej o charakterze scytyjskim, naśladowanymi następnie w miejscowym środowisku. Badacze reprezentujący ten pogląd zaprzeczają możliwości infiltracji lub

¹⁹ M. Dušek, *Slovensko v mladšej dobe halštatskej*, „Slovenská archeológia”, t. 19: 1971, nr 2, s. 423 nn.

²⁰ M. Dušek, *Die Thraker im Karpatenbecken*, „Slovenská archeológia”, t. 22: 1974, nr 2, s. 362 nn.

wręcz ekspansji militarnej na ten teren obcej ludności pochodzenia wschodniego, lub też faktowi temu przypisują rolę wyraźnie drugorzędną.

Siebie zaliczam do przedstawicieli zajmujących odmienne stanowisko, co prezentowałem już wielokrotnie²¹; przyjmuję w ślad za T. Sulimirskim i M. Párduczem możliwość zbrojnej ekspansji ze wschodu ludów z kulturą scytyjską ze strefy leśnostepowej (nie zaś stepowej!) Ukrainy, od pierwszej połowy VI w. p.n.e., a przebiegającej wyraźnie z dwu falach. Pierwsza, datowana ogólnie na lata 570-550 p.n.e. była jednym z tych czynników, które włączyły wschodnią Słowację na orbitę scytyjskiej strefy kulturowej, doprowadzając m. in. do wykształcenia się zupełnie nowej tu kultury — kusztanowickiej — nie wykazującej powiązań ani kulturowych, ani osadniczych z poprzedzającą ją kulturą Gáva. W ramach tej samej fali wykształca się grupa Szentes-Vekerzug w miejsce dotychczasowej kultury kyjatickiej, z którą nowopowstałe ugrupowanie nie wykazuje bezpośrednich powiązań kulturowych, choć liczyć się należy z faktem wykształcenia się jej w wyniku przemieszania z ludnością autochtoniczną. Stoję więc na stanowisku znacznych zmian w sytuacji demograficznej, jakie zaszły wówczas w południowej i wschodniej Słowacji.

Druga fala „scytyjska” znajduje najlepsze odbicie w znaleziskach z zasięgu kultury kalenderberskiej, zwłaszcza zaś z książęcej warowni w Smolenicach-Molpír, okr. Trnava, położonej w najdogodniejszym przejściu przez Małe Karpaty ku północy. Gród ten uległ zniszczeniu około lat 520-500 p.n.e. w wyniku wyraźnie czytelnego napadu przez grupy tzw. scytyjskie. Wydarzenia te związane są ściśle z najazdem, który poprzez Małe Karpaty i Bramę Morawską objął następnie obszary Śląska i przyległych doń od wschodu terenów Polski środkowej, dochodząc aż do Kujaw²². Poza wzmiankowanymi oddziaływaniami pozostała na terenie Słowacji cała strefa zajęta w okresie halsztackim przez osadnictwo kultury łużyckiej, jeśli oczywiście nie liczyć śladów zniszczenia kilku osiedli warownych na terenie Orawy (np. Vyšný Kubín-Tupá skála) przez grupy napastników z kulturą tzw. scytyjską. Raidy te datowane są tam dopiero na V w. p.n.e., tj. w ramach LtA i w związku z tym łączyłbym je już z niżej wzmiankowanym osadnictwem tzw. scyto-trackim (lub -halsztackim).

Powracam tu jeszcze do znalezisk „grupy Vekerzug”, wg sformułowania P. Romsauera. Nie jest dla mnie jasna kwestia jej kontynuacji w ciągu V w. p.n.e. w formie przedstawionej przez tego badacza. W literaturze dokonano bowiem wyraźnego rozdzielenia znalezisk typu Szentes-Vekerzug, znanych głównie z terenu Węgier²³ i najpewniej reprezentowanych przez falę wschodnią (z okresu przed najazdem militarnym na obszary środkowoeuropejskie) w postaci jeszcze nieprzemieszanej z miejscowym osadnictwem, od późniejszych zespołów zwanych scyto-halsztackimi lub tracko-scytyjskimi, rozwijających się najwcześniej od początku V w. p.n.e. lub ściślej — po latach około 480 p.n.e. Te ostatnie przypadałyby więc na okres po wspomnianym wyżej najeździe (lub fali najazdów), znamionując fazę, w której doszło do procesu asymilacji przybyszów pochodzenia wschodniego z ludnością autochtoniczną. M. Dušek cmentarzyska z nimi związane określił mianem

²¹ Z. Bukowski, *Scythian Influence in the Area of Lusatian Culture*, Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk 1977, *passim*.

²² Z. Bukowski, *Zachodni zasięg oddziaływań tzw. scytyjskich i ich charakter*, „Archeologia Polski”, t. 23: 1978, z. 2, s. 377 nn., zwłaszcza s. 378 ryc. 1 — mapa i s. 382 nn.

²³ Zob. M. Párducz, *Die charakteristischen skythischen Funde aus dem Karpatenbecken und die damit verbundenen ethnischen Fragen*, [w:] *Symposium zu Probleme der jüngeren Hallstattzeit in Mitteleuropa*, Bratislava 1974, s. 311 nn.

„typu Chotin”. Nie mają one wiele wspólnego z sepulkralnymi obiektami przypisywanymi grupie Verkerzug. Cmentarzyska obu typów odzwierciedlają odmienną sytuację demograficzną i kulturową na tym terenie i w związku z tym nie mogą być utożsamiane.

W odniesieniu do omawianej kwestii P. Romsauer nie dokonuje jednak takiego podziału na dwie fazy; tym samym nie uwzględnia dynamiki rozwojowej w południowej i południowo-zachodniej Słowacji, czemu wypadnie się nam sprzeciwić. Przypomnieć tu należy, iż wyłącznie w obrębie pogranicza Słowacji i Węgier, w strefie bezpośrednio sąsiadującej od północy ze wspomnianymi, wczesnymi zespołami „scytyjskimi” z Węgier, sporadycznie pojawiły się cmentarzyska datowane na okres przed wspomnianym wyżej najazdem, lecz proces ten nie objął terenów w głębi Słowacji. Do nich należy tego typu obiekt w Modranach, datowany od schyłku VI w. p.n.e.²⁴, choć może on pochodzić z nieco późniejszego okresu, z fazy, w której rozpoczęła się wzmiankowana penetracja zbrojna grup „scytyjskich” w kierunku północnym, tj. w obręb osadnictwa kultury łużyckiej. Nie można więc stawiać znaku równości pomiędzy obu grupami, różniącymi się chronologią i charakterem osadnictwa. Nazwa „Vekerzug”, a ściślej „Szentés-Vekerzug”, odnosić się może w przypadku południowej Słowacji tylko do znalezisk z fazy starszej.

Wspomniałem powyżej o konieczności uwzględnienia roli przełęczy karpackich. Fakt łączności licznych znalezisk z Małopolski z podobnymi, ujawnionymi nad górnym Wagiem oraz w biegu rzek Turiec i górnej Nitry aż do schyłku epoki brązu (tj. do końca HaB), nie ulega dziś wątpliwości i jest poświadczony przez liczne materiały. W okresie halsztackim i wczesnolateńskim szczególne miejsce zajmują wyraźne powiązania między rozwijającym się skupiskiem osadniczym „łużyckim” (z kilku wyróżnionymi grodami) na terenie Orawy Słowackiej²⁵ z jednej strony a zgrupowaniem grodów „łużyckich” wzdłuż Dunajca — z drugiej²⁶, przy czym tym ostatnim towarzyszyły (tzn. występowały w najbliższym ich rejonie) również liczne skarby brązowe, datowane zwłaszcza na HaC-D²⁷. Wykształcenie się tych dwóch, bezpośrednio z sobą sąsiadujących skupisk osadniczych ze znaczną liczbą grodów²⁸, rozlokowanych z reguły na krawędzi tamtejszych dolin rzecznych, zasługuje na baczniejszą uwagę, zwłaszcza w odniesieniu do określenia faktycznej roli tej strefy w zakresie powiązań wymiennych między Słowacją a Małopolską.

Pojawienie się na terenie Słowacji osadnictwa celtyckiego w LtB₁, poprzedzone w LtA importami o charakterze celtyckim lub wczesnolateńskim (m. in. występującymi już w zespołach kultury kalenderberskiej i grupy Chotín), przedstawione w kolejnym rozdziale przez K. Pietę (s. 97-112), znamionuje całkowitą zmianę oblicza kulturowo-osadniczego tych ziem. W Małopolsce istotną rolę odgrywać mogła kultura puchowska (s. 99 ryc. 1 — mapa i s. 104 nn.), której wyraźne, acz niedostatecznie jeszcze zbadane ślady penetracji osadniczej stwierdzono po północnej stronie Karpat, ale jak dotąd, wyłącznie w strefie podgórskiej.

²⁴ M. Dušek, *Junghallstattzeitliches Gräberfeld von Modrány*, „Slovenská archeológia”, t. 24: 1976, nr 2, s. 397 nn.

²⁵ Zob. P. Čaplovič, *Najnowsze badania archeologiczne na Orawie Słowackiej*, „Acta Archaeologica Carpathica”, t. 4: 1963, s. 248 ryc. 6 — mapa.

²⁶ Z. Bukowski, *Kultura łużycka w północnej części Karpat Zachodnich*, „Acta Archaeologica Carpathica”, t. 9: 1967, s. 29 nn.

²⁷ J. Kostrzewski, *Skarby i luźne znaleziska metalowe od eneolitu do wczesnego okresu żelaza z górnego i środkowego dorzecza Wisły i górnego dorzecza Warty*, „Przegląd Archeologiczny”, t. 15: 1964, s. 133 mapa 7.

²⁸ Zob. też A. Niesiołowska-Wędzka, *Początki i rozwój grodów kultury łużyckiej*, Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk 1974, s. 32/33 ryc. 1 — mapa.

W całości opracowania *Archaeological Research...* odczuwa się niedosyt i innych, ogólnych informacji, m. in. naświetlających problematykę osadniczą. Rozumiem konieczność związłego przedstawienia całokształtu zagadnień kulturowo-osadniczych na Słowacji w pradziejach i wczesnych jej dziejach. Jednakże oprócz pewnego rozszerzenia tekstu, można było m. in. materiał ilustracyjny wzbogacić o plany niektórych ważniejszych cmentarzysk, a zwłaszcza osad otwartych i osiedli warownych na wzór załączonych do rozdziału traktującego o fazie postwiełkomorawskiej i średniowieczu. Oprócz niektórych wyróżniających się neolitycznych obiektów (w tym z wyraźnymi elementami obronnymi), przypomnę tu osady obronne z wczesnej epoki brązu, np. Spišský Štvrtok²⁹ czy Koszyce-Barca³⁰, a dla obiektów późniejszych np. Smolenice-Molpír czy Vyšný Kubín³¹.

Powyższe uwagi starałem się jednak ukierunkować przede wszystkim na informacje uzupełniające; chodziło mi w nich o zwrócenie uwagi badaczy polskich na ważną rolę Słowacji dla poznania pra- i wczesnych dziejów Małopolski i przylegających rejonów Górnego Śląska, a pośrednio i Lubelszczyzny. Omawiana publikacja, jak mówiłem, nie wyczerpuje całokształtu zagadnień, związanych z najdawniejszymi dziejami Słowacji. Przynosi jednak podstawowy zasób informacji o aktualnym stanie badań oraz obszerne zestawienie bibliograficzne prac słowackich badaczy.

Załowac jednak należy, iż ukazała się ona w nader niskim nakładzie 500 egz., lecz rozumiem ją jako wstępny etap do przygotowania opracowania syntezy dziejów Słowacji, na wzór wymienionej na wstępie wydanej już syntezy pra- i wczesnych dziejów Czech. W tym kontekście oczekiwać należy podobnego opracowania, dotyczącego Moraw, które pełniły ważną rolę łącznika pomiędzy Południem (zwłaszcza Kotliną Karpacką i kręgiem wschodnioalpejskim) a obszarami w dorzeczu Odry i Wisły.

Zbigniew Bukowski

LA CERAMIQUE NEOLITHIQUE EN MEDITERRANEE OCCIDENTALE 30-50% SCLER. Paris, 1964. 120 pages, 196, 197. Centre International de Recherches Scientifiques de la République Fédérale de RFA, Paris 1964, 1965.

„Opracowanie to jest... 1. J. Vláďár, *Spišský Štvrtok*... 2. J. Vláďár, *Osteuropäische...*, s. 267 ryc. 9.

²⁹ Zob. plan w pracy: J. Vláďár, *Spišský Štvrtok* *ukreplennoe poselenie otomanskoj kultury*, Nitra 1975, s. 20 ryc. 2.

³⁰ W odniesieniu do tego ostatniego, na konferencji „Bronze- und früheisenzeitliche Burgenbau in Mitteleuropa” w Dreźnie (19-23.4.82), doc. dr A. Točík zwrócił uwagę, że klasyczna już w literaturze rekonstrukcja wewnętrznego rozplanowania tej osady, jest nieściśła, gdyż uwzględniono w niej łącznie dwie, a nie każdą z osobna wydzielonych faz. Stąd więc oczekiwać należy rychłego opublikowania prawidłowej rekonstrukcji dla każdej z faz z osobna. Dotychczasową rekonstrukcję patrz np. J. Vláďár, *Osteuropäische...*, s. 267 ryc. 9.

³¹ Zob. M. Dušek, *Der jungallstattzeitliche Fürstensitz auf dem Molpír bei Smolenice*, [w:] *Symposium zu Problemen der jüngeren Hallstattzeit in Mitteleuropa*, Bratislava 1974, s. 140 ryc. 3.